

*Н.Г.Пономаренко
(Київ)*

Коліївщина: прояви державотворчості гайдамаків

Гайдамацькі повстання посіли видатне місце в історії національно-визвольного руху України XVIII ст. Вони стали яскравим проявом нестримного прагнення поневоленого українського народу скинути польсько-шляхетське, а затим і російсько-царське ярмо та здобути державну незалежність для соборної України, на той час роздертої навпіл і сплюндрованої чужоземцями.

Геніальний український національний поет Т.Г.Шевченко у поемі "Гайдамаки" провіщав майбутнє українського народу, який своєю кров'ю століттями здобував собі славу і волю, незалежність і державність:

Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий!

Багато ти, батьку, у море носив

Козацької крові; ще понесеш, друже!

..... Козак оживе;

Оживуть гетьмани в золотім жупані;

Прокинеться доля; козак заспіва:

"Ні жида, ні ляха!" А в степах України -

О Боже мій милий - блисне булава! (1)

Державотворча діяльність гайдамаків залишилася поза увагою минулих і сучасних дослідників. Тому складалося враження, що вони лише воювали і вмирили за волю, не задумуючись над влаштуванням мирного життя і державного устрою. Насправді ж гайдамаки створили військо, у визволених містах і селах запроваджували козацький устрій, відновлювали економічне життя, підтримували православну церкву як осередок духовності українського народу, дбали про соборність України.

Ініціатива створення гайдамацького війська для визволення України належала козакам Запорізької Січі, захисниці поневоленого народу. Навесні 1768 р. в урочище Холодний Яр, що поблизу православного Мотронинського монастиря, прибув невеликий загін запорожців під проводом козака Пластунівського куреня Максима Залізняка. За короткий час там утворився табір головного повстанського війська - близько 1300 чол. На козацькій раді М.Залізняка обрано полковником цього війська. Крім того, по всьому Правобережжю виникло не менше 30 гайдамацьких загонів, які очолювали ватажки Семен Неживий, Павло Таран, Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Остап Лепеха, Захар Харко, Василь Шило, Микита Москаль, Яким Репетей та ін. Під містом Уманню до повстанського війська прислалося 4 сотні надвірних козаків під командуванням сотників Івана Гонти і Пантелєймона Власенка.

Як головний командир, полковник М.Залізник відрядив загоны під начальством Микити Швачки і Семена Неживого (Гончара) "по всій ... Україні для винищення поляків і жидів, яких вони в багатьох місцях і винищили". До їх загонів приствали "різного звання люди і козаки" (2). Інші гайдамацькі загоны також діяли за вказівками М.Залізняка.

Під владою гайдамаків перебувала значна територія, населення якої підтримувало своїх визволителів. Польсько-шляхетська влада була суціль ліквідована в Умані, Медведівці, Лебедині, Звенигородці, Чигирині, Смілі, Корсуні, Володарці, Лисянці, Ставищі, Черкасах, Сквирі, Каневі, Ржищеві, Павлоччі, Фастові, Бишеві, Теплику, Макарові та інших містах Подніпров'я.

Сучасник козак Лаврін Кантаржей, який займався торгівлею, застав 9 червня 1768 р. під Уманню 2-тис. гайдамацьке військо з 30-ма прапорами і 15 гарматами. Другого дня це військо під проводом М.Залізняка увійшло в Умань. Військовий осавул ніс полковницький пірнач. Попереду козаки несли велику корогву, а

також кілька менших прапорів. За кілька днів усе військо було поділене на 16 сотень і призначені сотники (3). Гайдамацьке військо набувало рис козацького устрою.

За свідченням сучасників, "полковник Залізняк має управительну резиденцію над тим містом Уманню і усією Уманською губернією, і різні між тамтешніми мешканцями чинить розправи" (4). "Управительна резиденція" стала державною установою, якій належала центральна військова і цивільна влада. Звідти виходили універсали нової влади на Україні.

В Умані М.Залізняк 13 червня 1768 р. своїм універсалом призначив Федора Остапового старшим над громадою містечка Теплика й інших громад ключа і надавав йому права, "щоб мав владу судити, радити, і в усіх випадках добре управити, а добрим добро надавати, а злих бунтівників смертельними киями карати, а міщанам та іншим громадам ключа" наказував, аби вони завжди були йому послухними і не вчиняли "бунтів" (5). Запорожцеві Лавріну Кантаржею М.Залізняк видав "свідцтво" на вільне пересування по визволеній території "аж до російського кордону". За свідченням Кантаржея, полковник видав "письмовий від себе всім людям наказ, щоб усі під його пильним наглядом перебували і всі установлені ним порядки підтримували, залишалися б під його владою, а за непослух лякав жорстоким штрафом" (6). Мешканцям м.Умані Остапові Поламаному і Остапові Бочці М.Залізняк у червні 1768 р. видав квиток на вільний проїзд до Запорізької Січі й дозвіл займатися "промислом купецьким" (7).

Один з гайдамацьких ватажків, козак Канівського кула Павло Таран, визволивши м.Володарку і села волості, своєю владою заборонив селянам "ходити на панщину й виконувати інші панські роботи", крім ремонту грєблі на р.Рось "для переправи Запорозького Війська". Він роздавав панське майно і худобу селянам, усунув у мастках прикажчиків і призначив своїх, доручивши їм переписати збіжжя в амбарах, магазинах і замиських дворах й доглядати його як громадську власність. Отож, гайдамаки займалися встановленням козацьких порядків, місцевої влади й відновленням економічного життя на Правобережній Україні.

Сучасний український історик В.О.Голобуцький, посилаючись на працю польського автора Й.Ліппомана, пише, що на головній площі Умані в середині червня 1768 р. відбулася загальна рада козаків, міщан і селян і на ній Максима Залізняка обрано гетьма-

ном, Івана Гонту - воєводу, а Пантелєймона Власенка - управителем міста (8).

Однак інші джерела ці відомості не підтверджують. На допиті 26 червня 1768 р. в таборі російського війська під Уманню М.Залізняк заявив, що полковником його обрали запорожці. Про обрання гетьманом він не згадував (9). Цей факт міг зацікавити російських офіцерів.

На Правобережній Україні гайдамаки діяли з благословення православного духовенства й висували один з головних своїх лозунгів - захист предковічної віри і церкви від латинян-католиків та уніатів. Православні монастирі - Мотронинський, Медведівський, Жаботинський (Онуфрієвський), Лебединський, Звенигородський, Мошногірський стали духовною опорою гайдамацького руху. У 1753-1768 рр. ігуменом Мотронинського монастиря був відомий церковний діяч Мелхіседек Значко-Яворський. З 1761 р. він займав посаду правителя православних церков і монастирів на Правобережній Україні й підтримував зв'язки з гайдамаками. Православне духовенство освячувало й державотворчу діяльність гайдамаків на визволеній території. Дослідники звертали увагу на те, що серед гайдамаків зустрічалося чимало ченців православних монастирів. Отож, православне духовенство не стояло осторонь визвольного руху українського народу на Правобережній Україні.

В Умані "управительна резиденція" 18 червня 1768 р. видала православному священику Івану паспорт (за підписом М.Залізняка) на безперешкодний проїзд до Переяслава. Гайдамацький ватажок Павло Таран за власною ініціативою видав "свідоцтво" (15 червня 1768 р.) священику Василю, який прямував до м.Переяслава (10).

Державотворча діяльність гайдамаків на Правобережній Україні спиралась на давні традиції українського козацтва, зокрема Запорізької Січі, й мала на меті встановити там місцеву владу замість польсько-шляхетської адміністрації, забезпечити правопорядок, необхідний для мирного життя населення, захисту його від насильства іноземних загарбників - польських конфедератів, шляхти і магнатів.

1. Шевченко Т. Кобзар. - К., 1939. - С.98.

2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - К., 1970. - С.397.

3. Там же. - С.372-374; Історія Української РСР. - К., 1979. - Т.2. - С.451-454.
4. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - С.373.
5. Там же. - С.351.
6. Там же. - С.374.
7. Там же. - С.373.
8. Голобуцький В.А. Максим Железняк. - М., 1960. - С.48; Lippoman J. Bunt hajdamaków na Ukrainie w r.1768. - Kraków, 1890.
9. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - С.361.
10. Serczyk W.A. Koliszczyzna. - Kraków, 1968. - S.49. (Вклейка).